

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐ. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մատենադարան, Հազարյանների արխիվ, հայկական ձեռագրեր, Հազարյան ճեմարան, գրատպություն, Մկրտիչ էմին, ֆինանսական աջակցություն:

Խաչատուր (Քրիստափոր) Հովակիմի Հազարյանը (1789-1871) Հազարյան նշանավոր տոհմի արժանավոր ներկայացուցիչն է, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ռուսական պետական խորհրդական, Հազարյան ճեմարանի հոգաբարձու: Մեծ է նրա դերը Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միավորելու գործում. նա կազմել և ռուսական կառավարությանն է ներկայացրել «Մի շարք առաջարկներ Վրաստանի և հարակից երկրամասերի մասին» ծրագիրը՝ առաջարկելով Ռուսական կայսրությանը ենթակա Հայաստանի տարածքում ստեղծել ինքնավար Հայկական պետություն: Սերտ կապեր է ունեցել ռուսահայ գաղթօջախների հետ՝ պատրաստակամություն հայտնելով վերջիններիս զարգացման, ժամանակին ռուսական կառավարությունից ստացած արտոնություններն ու առանձնաշնորհները պահպանելու խնդրում: Խաչատուր Հազարյանի ջանքերով 1849 թ. Հազարյան ճեմարանը ճանաչվել է որպես Արևելյան յեզուների ինստիտուտ: Նրա հովանավորությամբ ու նախաձեռնությամբ ռուս պատմաբան Սերգեյ Գլինկան 1832-1833 թ. ձեռնարկել է «Հայ ժողովրդի պատմության քննական տեսություն» աշխատությունը¹, որ հայոց պատմության առաջին և պատշաճ գնահատությունն էր Ռուսաստանում: Նրա հանձնարարությամբ 1833-1838 թթ. Մոսկվայում կրկին Ս. Գլինկայի աշխատասիրությամբ հրատարակվեց եռահատոր «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությանը վերաբերող ակտերի ժողովածու»-ն², որ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությանը նվիրված մի հանրագիտարանային բնույթի աշխատություն է:

Խաչատուր Հազարյանին նվիրված աշխատությունները շատ չեն: Ճիշտ է, վերջին տարիներին լույս են տեսել նրա հայանպաստ գործունեությունն ամ-

¹ С. Глинка, *Обозрение истории армянского народа*, ч. 1-2, Москва, 1832-1833.

² *Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа*, Москва, ч. I- III, 1833-1838.

բողջացնող հրապարակումներ³, սակայն, գիտամշակութային բնագավառում նրա ծավալած գործունեության լուսաբանումը մնացել է բաց: Ներկա հրապարակման նպատակն այդ բացը լրացնելն է՝ հաշատուր Լազարյանի՝ հայագիտության զարգացմանը միտված գործունեությունը ներկայացնելը: Խորապես ըմբռնելով կրթության ու գիտության դերը ժողովրդի զարգացման գործում, հաշատուր Լազարյանը ջանք չի խնայել հայկական հարուստ պատմական գրականությունը և լեզուն հանրայնացնելու, հայ մանուկներին կրթական ավանդույթներին կապելու ուղղությամբ: Գիտությունը, հայ մշակութային արժեքների տարածումն ու գնահատումը եղել է հաշատուր Լազարյանի մտահոգության կարևոր բնագավառը, ինչի ապացույց են Մաշտոցյան Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում պահպանված հաշատուր Լազարյանի նամակները հայագետ Մկրտիչ Էմինին և Կովկասի ուսումնական օկրուգի պետին:

1858 թ. Մոսկվայում լույս տեսավ Մկրտիչ Էմինի «Երկասիրություններ հայոց լեզվի, գրականության և պատմության մասին (1840-1855 թթ.)» աշխատությունը: Արդեն դարավերջին, 1898 թ.՝ հետմահու լույս տեսավ նաև Մ. Էմինի հայերեն աշխատության ուսերեն տարբերակը⁴: Այն մեծ գնահատանքի արժանացավ գիտական շրջանակների կողմից: Սակայն մինչ օրս էլ քչերին է հայտնի, թե ինչ հանգամանքներ նպաստեցին որ Մկրտիչ Էմինն իրականացնի այդ մեծարժեք ուսումնասիրությունները⁵: Լազարյանների արխիվում պահպանվող նամակներից տեղեկանում ենք, որ Էմինին մշտապես քաջալերել և նյութական օժանդակություն է ցուցաբերել հաշատուր Լազարյանը:

Առաջին նամակը թվագրված է 12 նոյեմբերի 1854 թ: հաշատուր Լազարյանը հայտնում է, որ 1854 թ. նոյեմբերի 2-ին իրեն հասցեագրած նամակում Մ. Էմինը տեղեկացրել է իր մոտ եղած հայերեն հինգ ձեռագրի մասին, որոնք ինքը ցանկանում է հրատարակել. «Ձեր մտադրությունները և առաջադրած պայմանները բավականին իրատեսական են և զնի տեսակետից էլ ընդունելի, — գրում է Խ. Լազարյանը: Կարելի է դրանք ընդունել և հարգել՝ ելնելով մեր և Լազարյան ինստիտուտի բարենպաստ հանգամանքներից: Իմ հոգաբարձու եղբոր անունից հայտնում եմ անկեղծ շնորհակալություն՝ հարցերի առթիվ բավարար բացատրություններ տալու համար: Մեր և Ձեր առաջարկ-

³ Վ. Բարխուդարյան, «հաշատուր Լազարյանի կյանքի համառոտ ուրվագիծը (1789-1871 թթ.)», ՊՔՀ № 2(3), 2010, էջ 3-15:

⁴ Ст. И. Исследования и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологии, археологии, истории (за 1858–1884 гг.), Москва, 1898.

⁵ Մկրտիչ Էմինի հայագիտական գործունեության լուսաբանումը տեղ է գտել մեր հետևյալ աշխատություններում՝ Հայագիտությունը Ռուսաստանում 19-րդ դարում, Երևան, 2004, «Հայոց պատմության հարցերի գիտական մշակումը Մկրտիչ Էմինի աշխատություններում», ԲՄ № 20, 2014, էջ 67–81:

ները փոխադարձաբար ընդունելի են»⁶: Նամակից կարելի է կռահել, որ էմինն ինքն է խնդրել Խ. Լազարյանին՝ օժանդակել իր ուսումնասիրած հայերեն հինգ ձեռագրի հրատարակությանը, և նա սիրով արձագանքել է: Կամ էլ Լազարյանների առաջարկն արվել է 1854 նոյեմբերից առաջ, քանի որ, ցավոք, նոյեմբերի 2-ի նամակը Լազարյանների արխիվում չի պահպանվել: Այդուհանդերձ, Խ. Լազարյանը նամակում հայտնում է, որ հարգարժան պրոֆեսորն ինքը պետք է ընտրի այդ ձեռագրերի հրատարակման հերթականությունը. «Ձեզանից է կախված ընտրությունը, թե որն է ավելի օգտակար և համապատասխանում Ձեր հաշվարկներին ու մեր առաջադրած պայմաններն ընդունելուն»⁷: Ինչպես երևում է նամակից, Խ. Լազարյանը Մ. էմինի հանդեպ որևէ պարտավորություն չունի, ուստի բարեկամաբար գրում է, որ, եթե պայմանները շահավետ չլինեն իր համար, «կարող ենք այլ միջոցներ առաջարկել, որոնք ավելի շահավետ կլինեն Ձեզ համար»⁸: Նամակում Լազարյանն «անկեղծանում է», գրելով, որ Լազարյան ձեմարանի գործունեության ապահովումը մեծ ծախսերի հետ է կապված և մշտապես հանգանակության կարիք է զգացվում: Եվ չնայած այդ ամենին. «Մատակարարումներն ու ուսումնական ձեռնարկները մեր կողմից շարունակական են լինելու: Այդ պահանջմունքների թվում են նաև Արևելյան և Եվրոպական լեզուներով գրքեր հայթայթելը: Դրանք հավաքված են հիմնական և շարժական գրադարաններում: Գրքերի մի մասը հրատարակվել է մեր հոգածությունամբ, մյուսներից, որոնք թվով շատ են՝ տպագրվել են հրատարակիչների ծախսերը փակելու... նպատակով: Մենք նաև մեծաքանակ գրքեր ենք գնել և որպես նվեր հանձնել Լազարյան Ինստիտուտին»⁹: Հետևաբար, ստվար քանակով հրատարակելով Մ. էմինի գրքերը, Լազարյանները ոչ միայն ցանկանում էին ֆինանսապես աջակցել նրան, այլև հանձն էին առնում դրանք իրացնելու դժվարին խնդիրը. «Մենք նախատեսում ենք վեց հարյուր օրինակից 500-ը տրամադրել Ձեզ՝ վաճառքի համար, իսկ 100 օրինակը կհանձնենք Ինստիտուտին՝ այն էլ ոչ թե վաճառքի, այլ սեփական պահանջները բավարարելու համար, այն հաշվով, որպեսզի ազատենք Ձեզ անշահավետ գործարքից»¹⁰:

Նամակի վերջում Լազարյանը կցել է «տեղեկանք և հաշիվ», որում մանրամասն ներկայացված են 1854 թ. նոյեմբերի 2-ի նամակում էմինին առաջադրած պայմանները: Դրանք էին. «1. Յուրաքանչյուր օրինակի և ձեռագրի ուսումնասիրության համար իրեն վճարել 500 ռուբլի արծաթով: 2. Այդ

⁶ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, քղթապանակ 100, վավերագիր 9, ք. 1:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Նույն տեղում, ք. 2:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, ք. 3:

օրինակներից 150-ը տրամադրել իրեն, որը նախատեսվում է վաճառել 2 ուրբ-լով, ինչը կկազմի 300 ուրբլի արծաթով: Յ. Ձեռագրի (նկատի ունի հրատարակվող հնագույն հինգ ձեռագրերից մեկը՝ Հ. Հ.) յուրաքանչյուր օրինակից ստացված եկամուտը կազմելու է 800 ուրբլի արծաթով»¹¹: Տեղեկանքում ներկայացված են նաև Լազարյանների առաջարկները, այն է՝ «1. Պ-ն Հոգաբարձուին իր միջոցներով ձեռագիրը տպագրել 600 օրինակով: Այդ 600 օրինակից Պ-ն էմինին՝ որպես վճար ձեռագրի և ուսումնասիրություն համար տրամադրել 500 օրինակ: Գրքի գինը որոշում է Պ-ն էմինը: Եթե հաշվենք, որ յուրաքանչյուր օրինակից մաքուր եկամուտը կազմելու է 2 ուրբլի, ապա ընդհանուր գումարը կկազմի 1000 ուրբլի արծաթով, այսինքն՝ 200 ուրբլով ավելի, քան ինքը նախատեսում է»¹²: Կարծում ենք, վերջին պարբերության մեջ ամեն ինչ ասված է, և եզրակացությունն էլ մեկն է՝ Լազարյանները գիտակրթական հարցերում երբեք չեն առաջնորդվել եկամտաբերության սկզբունքով, այլ քաջալերել և խթանել են հայկական մշակութային արժեքների հրատարակության գործը: Հիրավի, մեկենասին հարիր վարքագիծ:

Մկրտիչ էմինին ուղղված խաչատուր Լազարյանի հաջորդ նամակը թվագրված է 13 դեկտեմբերի 1854 թ.: Նա հայտնում է, որ դեռևս 1854 թ. նոյեմբերի 24-ին գրած նամակում Մ. էմինին խնդրել էր իր մոտ եղած և ուսումնասիրված հայկական հնագույն ձեռագրերը դարձնել հանրության սեփականությունը՝ առաջարկելով տպագրել դրանք 600 օրինակով. «Դեռևս նոյեմբերի 12-ին Ձեզ հասցեագրված նամակում մեր առաջարկն այն էր, որպեսզի սկզբում մեր միջոցներով հրատարակենք Ձեզ պատկանող Հայկական հնագույն ձեռագիրը 600 օրինակով»¹³: Ճիշտ է, ակնհայտ է էմինին նյութապես շահագրգռելու միտումը, սակայն ակնհայտ է նաև, որ խաչատուր Լազարյանն ինքն առավել քան շահագրգռված էր, որ ձեռագիրը հրատարակվի. «... 500 օրինակը անվճար հանձնում ենք Ձեզ՝ ձեռագրերի և դրանք հրատարակության պատրաստելու համար... եվ թեպետ Դուք կանխատեսում էիք յուրաքանչյուր ձեռագրից 800 ուրբլի ստանալ, ապա մեր հաշվարկով այդ 500 օրինակի վաճառքից (օրինակը 2 ուրբլի) Ձեր մաքուր եկամուտը արծաթով կկազմի հազար ուրբլի: Սակայն եթե մեր առաջարկը և վճարի չափը Ձեզ շահավետ չէ... կարող ենք հրատարակությունն իրականացնել նախկին ձևով»¹⁴:

Նամակի հետագա ընթացումից պարզ է դառնում, որ առաջին գործը, որ նախատեսում էին հրատարակել Լազարյանները Մ. էմինի հետ միասին, Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատությունն էր: Ընդ

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Նույն տեղում, վավերագիր 7, թ. 1:

¹⁴ Նույն տեղում, թ. 2:

որում, այստեղ էլ Խաչատուր Լազարյանը շահավետ պայմաններ է առաջարկում հայագետին. «Մենք առաջարկում ենք փոխադարձ համաձայնությամբ և մեր միջոցներով հրատարակել Ձեր առաջին հայերեն ձեռագիրը, այն է՝ Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանների պատմությունը» 600 օրինակով, որից Ձեր ցանկությամբ, անվճար Ձեզ կտրամադրվի 150 օրինակ: Բացի այդ հրատարակության պատրաստելու, Ձեր գիտական աշխատանքի և ձեռագրի համար պատրաստ ենք Ձեզ վճարել ևս 500 ռուբլի արծաթով: Ձեռագիրը սակայն պետք է դառնա Խնտիտուտի սեփականությունը, քանի որ գումարի վճարումից և 150 ռ. Ձեզ փոխանցելուց հետո դա արդար է»¹⁵: Ուշագրավ մեկ դիտարկում ևս. նամակի վերջում Խ. Լազարյանն իր տեսակետն է հայտնում հայագիտության զարգացման շուրջ, ինչը հաստատում է, որ զբաղվելով առևտրատնտեսական լայն գործունեությամբ, նա ոչ միայն աջակցել է այդ աշխատանքներին, այլև հանդես է եկել խորագիտակ դատողություններով. «Երբ հայերեն ձեռագրերը հրատարակվեն ու տարածվեն աշխարհով մեկ, այն ժամանակ պարզ կլինի՝ շարունակե՞նք արդյոք դրանց հրատարակումը: Հայտնի է, որ հայագետներն ու գիտնականները քիչ են կարգում հայերեն գրքեր. հոգևորականները, աշխարհականները ևս հազվադեպ են զբաղվում գրականությամբ: Գրքերի վաճառքը գրեթե կանգ է առել, բացառությամբ սահմանափակ թվով տպագրվածների: Հայ-կաթոլիկները, լայնածավալ կապեր ունենալով տարբեր երկրներում, բողոքում էին ինձ, որ իրենց գրքերի վաճառքը նախորդ տարիների համեմատ նվազել է: Այդ ամենը նրանց ստիպել է հրատարակել գրեթե վնասակար գրքեր (անշուշտ, բովանդակությունը նկատի ունի՝ Հ. Հ.), այն էլ հասարակ ժողովրդի լեզվով, ինչը լուսավորության գաղափարներին դեմ է, սակայն դրանով միայն կարելի է հայերին գրավել ընթերցանության»¹⁶: Ուշագրավ է, որ իրատեսական այս դիտարկումից հետո էլ Խաչատուր Լազարյանն այդուհանդերձ պատրաստակամություն է հայտնել հրատարակել պատմիչի գործը: Փաստորեն միայն գրքերի տպագրությունից, Մ. Էմինը պետք է ստանար 500 ռուբլի, իսկ վաճառքից ստացված գումարը կազմելու էր 1000 ռուբլի: Այսինքն՝ 1500 ռուսական ռուբլի արծաթով: Այն ժամանակվա համար դա բավականին մեծ վաստակ էր:

Եվ դա ամենը չէր. Լազարյանների արխիվում այս նամակների կողքին պահպանվում են Մ. Էմինին ուղղված Կովկասի ուսումնական օկրուգի պետի նամակները, որոնցում տեղեկացվում է քերականության և քրեստոմատիայի դասագրքերի համար նրան տրվող պարգևավճարի մասին, թեպետ, մեր համոզմամբ, կարևորը գումարային խնդիրները չէին: Առաջին նամակը գրվել է 1854 թ. սեպտեմբերի 16-ին. «Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձերդ Բարեձնու-

¹⁵ Նույն տեղում, ք. 3:

¹⁶ Նույն տեղում, ք 3-4:

թյանը, որ Կովկասի և Անդրկովկասի քաղաքացիական գծով կառավարիչը իմ ներկայացմամբ հրամայել է թույլատրել Կովկասի ուսումնական օկրուգի հաստատությունների համար Ձեր հայ քերականության և քրեստոմատիայի դասագրքերի տպագրությունը՝ որպես ուսումնական ձեռնարկ: Այս երկրամասի համար դրանք համարվել են լավագույն դասագրքերը և չպետք է վաճառվեն Ձեր նախատեսած գնից ավելի. քերականության դասագիրքը՝ մեկ օրինակը 75 կոպ., քրեստոմատիան՝ 1ռ. 50 կոպ.: Տեղեկացնելով Ձեզ այս մասին, թախանձագին խնդրում եմ Ձեզ՝ ուղարկել հայ քերականության 200 և հայ քրեստոմատիայի 100 օրինակ...»¹⁷: Երկրորդ նամակը թեպետ գրվել է երկու տարի անց, սակայն բովանդակությունը գրեթե նույնն է՝ «Կովկասի ուսումնական օկրուգի գրասենյակ: Մոսկվայի Արևելյան լեզուների Լազարյան ինստիտուտի տեսուչ, արքունի խորհրդական Պ.ն էմինին: Թիֆլիս: Գրասենյակը պատիվ ունի տեղեկացնելու Ձերդ Բարեձնությանը, որ իրենք ստացել են 1855 թ. փետրվարի 10-ին Ձեր ուղարած 200 հայ Քերականության և 100 հայկական Քրեստոմատիայի օրինակները և Ձեզ է փոխանցում, սիրելի պարոն, այդ օրինակների հասանելիք գումարը՝ 300 ռուբլին, որը ստանալուն պես խնդրում ենք տեղեկացնել մեզ»¹⁸: Հրապարակվող արխիվային վավերագրերը մեզ բերում են այն համոզման, որ Մ. էմինին էլ իր հերթին երախտապարտ է եղել Լազարյաններին և ձեռնամուխ է եղել Անդրկովկասի հայկական դպրոցները իր հեղինակած հայոց լեզվի և քրեստոմատիայի դասագրքերով ապահովելու հույժ կարևոր գործին:

Դատելով Մատենադարանի Լազարյանների արխիվում պահվող նամակներից, հարկ է փաստել նաև, որ Խաչատուր Լազարյանի գիտամշակութային գործունեությունը չի սահմանափակվել միայն Ռուսաստանով և Անդրկովկասով: Նա սերտ կապեր է հաստատել Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետներ էր. Դյուլորիեի և Վ. Լանգլուայի հետ, փորձելով նրանց ևս ներգրավել հայագիտության զարգացման գործում: Ավելին, Խաչատուր Լազարյանն այդ ամենի մասին շտապում է հայտնել Մ. էմինին՝ նպատակ ունենալով ավելի սերտացնել հայազգի հայագետի համագործակցությունը նրանց հետ. «Մ. Պետերբուրգ, 22-ը սեպտեմբերի 1858 թ. Սիրելի նիկիտա (Մկրտիչ) Օսիպովիչ, ներկայումս գործերով Փարիզում եմ, և պրոֆեսոր Դյուլորիեն ինձ հանձնել է այն անձանց ցուցակը, որոնք Ռուսաստանում բաժանորդագրվել են Ֆրանսերեն լույս տեսնող իր գրքին՝ «Հայաստանի պատմական գրադարան» վերնագրով¹⁹: Յուցակում միայն բաժանորդագրվածների անուններն են և նրանց ստորագրությունները: Քանի որ այդ գրքերը ես արդեն ձեռք եմ բերել, և դրանք

¹⁷ Նույն տեղում, վավերագիր 12, ք. 1–2:

¹⁸ Նույն տեղում, վավերագիր 16:

¹⁹ Victor Langlois, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris, 1869.

պետք է տեղ հասցնել ...ուստի խնդրում եմ ինձ հայտնեք մեկ օրինակի արժեքը և բաժանորդների գտնվելու վայրը»²⁰: Իհարկե, նամակում արտահայտված մտքերը կարծես թե անմիջական առնչություն չունեն Մ. Էմինի հետ, և հայտնի չէ, թե որն է այստեղ *Խ*. Լազարյանի շահագրգռվածությունը, սակայն ակնհայտ է, որ այդ ամենը վերաբերում էր հայ հին պատմագրությունը՝ հայ պատմիչների գործերը ֆրանսերեն լեզվով քննական եղանակով ներկայացնելուն, ինչը, բնականաբար համապատասխանում էր *Խ*. Լազարյանի, ինչու չէ, նաև Մ. Էմինի գիտական ծրագրերին: Ընդամին, նամակում ևս մեկ ուշագրավ հատված կա. «Ձեր վերջին նամակը ես ստացա Դրեզդենում, վերդարձի ճանապարհին: Ձեր կամքի համաձայն, Մովսես Խորենացու գործի թարգմանությունը ինձ ձեռք էր շնորհակալությունով ընդունում եմ: Ինչ վերաբերում է Բարձրագույնի համար նախատեսված օրինակին (խոսքը Թուսաստանի կայսր Ալեքսանդր II-ի մասին է՝ Հ. Հ.), ապա դա կարվի ըստ Ձեր հայեցողություն... Շուտով Ինստիտուտ կուղարկվեն տարբեր գրքեր, այդ թվում և հայերեն տպագրվածները, որոնք ես ձեռք եմ բերել Փարիզում: Հայկական ամսագրերը, որոնք արդեն կան և որոնք նոր են տպագրվել, ևս կուղարկվեն... Պ-ն Դյուլորիեի հետ դրանք արդեն գնվել և ուղարկված են... Տպագրատունը պետք է հիմնել ինստիտուտի ներսում՝ ազատ մի շինության մեջ... Անկեղծորեն ցանկանում եմ Ձեզ՝ որպես ջանասեր և կրթված գործչի, շարունակել Ձեր գնահատելի աշխատանքը Լազարյան ինստիտուտում, ինչպես նաև՝ մտածել տպագրատան համար շինության վարձակալման իմ նոր առաջարկի մասին... Քր. Լազարև»²¹: Նամակի վերջին տողերից ակնհայտ է, որ ուղարկված գրքերը բացառապես հայագիտական ուղղվածություն ունեին և հարստացնելու էին Լազարյան ճեմարանի գրադարանը, մյուս կողմից՝ ակնառու է Լազարյան ճեմարանի տպագրատան մասին նրա հոգածությունը: Այդուհանդերձ, ուշադրություն դարձնենք նամակում *Խ*. Լազարյանի հայտնած ամենավերջին մտքին՝ Ինստիտուտի և Ձեր օգտի համար: Այսինքն՝ *Խ*. Լազարյանը կարծես թե շահագրգռում է Մ. Էմինին այդ գործը պատշաճ կերպով կատարելու, քանի որ, ի վերջո, այդ տպարանում էին հրատարակվելու նաև նրա գործերը: Հավելենք, որ Խաչատուր Լազարյանի նախաձեռնությունով Դյուլորիեի և Լանզլուայի միջոցով հայկական պատմական գրականության նմուշներ են հանձնվում Լոնդոնի հանրահայտ Բրիտանական թանգարանին, ինչը բացառիկ իրադարձություն էր²²:

Ինչ վերաբերում է Մ. Էմինի հայագիտական վաստակի գնահատմանը, հարկ է նշել, որ այդ խնդրին մեծ բարերարը հատուկ անդրադարձել է 1858 թ. հոկտեմբերի 18-ին գրած նամակում. *Խ*. Լազարյանն իր գոհունակությունն է

²⁰ Նույն տեղում, վավերագիր 17, ք. 1–2:

²¹ Նույն տեղում, ք. 3:

²² Նույն տեղում:

հայտնում էմինին՝ Լազարյան ճեմարանում կրթությունը և դաստիարակությունը նոր բարձունքների հասցնելու, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու գրքի թարգմանության համար. «Հոգաբարձու Լազարեանց ճեմարանի Արևելեան լեզուաց Ս. Պետերբուրգ, 18 հոկտեմբերի 1858 ամի. հմր 293: Հայ բանասիրության պրոֆեսոր, Տեսուչ և կուլեգիալ խորհրդական և շքանշանակիր Նիկիտա Օսիպովիչ էմինին: Լավագույն երաշխիքի էությունը՝ վաստակած գործի, տեղեկությունների, ջանքերի և փորձառություն մեզ է: Այդ ամենն առավել քան հաճելի է իմ միակ ու սրտակից եղբայր, բարեկամ և բարերար Հոգաբարձու Իվան Եկիմովիչին և ինձ՝ որպես նրա օգնականի: Մխիթարական է, որ դաստիարակության և կրթության էական և արգասաբեր արդյունքների էք հասել Դուք Լազարյան ինստիտուտում... Դա մեզ մշտապես ուրախացրել է: Ձեր լավագույն արժանիքները մեզ կապել են Ձեզ հետ, ավելին՝ նաև զգացումով Ձեր գիտակցության և շնորհապարտության հանդեպ: Պրոֆեսորի պաշտոնում ունեցած Ձեր զանազան զբաղմունքներով, ինչպես նաև արդյունավետ տեսուչի պարտականություններով հանդերձ, Դուք կարողացել էք բոլորներ նվիրել մի առանձնահատուկ և կարևոր գործի՝ Մովսես Խորենացու թարգմանությանը՝ գիտական ուսումնասիրության հետ միասին ...հայտնում եմ իմ խորին երախտագիտությունը և Ձեզ եմ փոխանցում հինգ հարյուր ռուբլի արծաթով»²³: Ավելին, Խ. Լազարյանը պատրաստակամություն է հայտնում Լազարյան ճեմարանի համար գնել գրքի օրինակներից՝ այն էլ վաճառքի համար նախատեսված գնով: Նամակի վերջում Խ. Լազարյանը ուշադրավ գրառում է կատարում. «Անկեղծորեն մաղթում եմ, որ Ձեր գործերը գնահատվեն ըստ արժանվույն: Ցավոք, սակայն մեր հայրենակիցները քիչ են կարգում և ժլատ են գրքեր գնելու հարցում»²⁴: Եվ դա ամենը չէր, հաշվի առնելով Մ. էմինի գիտամանկավարժական վաստակը, Խաչատուր Լազարյանը նամակում հայտնում է իր որոշման մասին, այն է՝ «ա. Շարունակել գլխավորել հայ բանասիրության ամբիոնը, բ. Հանդես գալ որպես տեսուչ՝ գործելով նույնքան ջանասիրաբար՝ ինչպես այս տարիների ընթացքում: Դուք արդեն ցույց եք տվել Ձեր աշխատանքի պտուղների օգուտը: գ. Գիտակցությունը չէ մեղավոր, որ մինչ օրս մենք չենք կարողանում գտնել Ձեզ նման գիտնականի ու փորձառու առաջնորդի: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում, որ Դուք շարունակեք կատարել տեսուչի պարտականությունները, մինչև Ձեզ փոխարինելու համար մենք համապատասխան մեկին գտնենք, թեպետ այդ ամենը բավականին դժվար է»²⁵: Նամակում Խ. Լազարյանը էմինին տեղեկացնում է

²³ Նույն տեղում, վավերագիր 20, ք. 1:

²⁴ Նույն տեղում, ք. 1–2:

²⁵ Նույն տեղում, ք. 2-3:

նակ, որ ընդառաջ գնալով նրա ցանկությանը՝ վերափոխելու և բարելավելու Լազարյան ճեմարանի տպագրատունը, որոշել է՝ «Ինստիտուտի շահավետության և եկամտաբերության համար նվիրաբերել զգալի դրամագլուխ, որին արդեն ձեռնամուխ եմ եղել, անհրաժեշտ սարքավորումներ գնելով Փարիզում, դրանից առաջ Պետերբուրգում և Մոսկվայում, և շուտով կուղարկեմ: Դուք ընդունեք այդ տպագրատունը ...համաձայն կնքված պայմանների: Ինստիտուտին և Ձեզ մաղթում եմ հաջողություն՝ փոխշահավետ ձեռնարկների և գործողությունների համար»²⁶:

Մեզանում ընդունված կարծիք կա, որ Լազարյանները զբաղված լինելով իրենց հիմնական, այն է՝ առևտրատնտեսական գործունեությամբ, միայն հովանավորել են Լազարյան ճեմարանի գործունեությունը՝ հոգալով վերջինիս ծախսերը: Մեր հրապարակած վավերագրերը հերքում են այդ բնութագրումները, հատկապես Խաչատուր Լազարյանի պարագայում. նա ոչ միայն աչքի է ընկել ուսումնական հարցերում խորամուխ լինելու ձգտումով, այլև գիտության հիմնախնդիրներին սրտացավ ու հոգատար մոտեցում է ցուցաբերել: Ավելին՝ հանձնարարել և սեփական նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ է եղել այդ խնդիրների լուծմանը, թեպետ դա իր անմիջական պարտականությունը չէր. այդ ամենի համար ճեմարանում կային հատուկ պաշտոնյաներ, որոնց Լազարյանները վարձատրում էին: Ուստի հովանավորից ու հոգբարձուի կոչումից զատ՝ Խաչատուր Լազարյանին կարելի է համարել գիտության կազմակերպիչ. «Տպագրատան բարելավման կապակցությամբ գրառումները և ֆինանսական հաշիվները, որոնք ներկայացրել եք ինձ, ես, մանրամասն քննարկելուց ու լրացնելուց հետո (ընդգծումը մերն է՝ Հ. Հ.) հաստատեցի և ուղարկեցի ի կատար ածելու»²⁷: Հիմա միայն կարելի է հասկանալ, թե ինչու Պետերբուրգի կայսերական ակադեմիան Խաչատուր Լազարյանին հրավիրել էր մասնակցելու ակադեմիայի հիմնադրման 130-ամյակին նվիրված հանդիսավոր ժողովին: Այդուհանդերձ, Խ. Լազարյանը վավերագրում համեստորեն իր վաստակը վերագրում է Մ. Էմինին և նամակի վերջում պարզևավճար է նախատեսում նրա համար:

Գիտության նկատմամբ Խաչատուր Լազարյանի հետաքրքրությունների մասին է վկայում նաև Սանկտ-Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական եկեղեցիների հոգաբարձուների 1860 թ. մայիսի 18-ին Լազարյան ճեմարանի տեսուչ Մ. Էմինի ուղարկած այս նամակը: Նրանից կարելի է եզրակացնել, որ Խ. Լազարյանի հորդորով ռուսական մայրաքաղաքների հայ եկեղեցական հոգաբարձուների խորհուրդն իր նկատառումներն է ներկայացրել ճեմարանի հետագա բարեփոխման Մ. Էմինի առաջարկությունների շուրջ. «1. Բոլոր հարցերի

²⁶ Նույն տեղում, ք. 3:

²⁷ Նույն տեղում:

վերաբերյալ մանրամասն և հատուկ գրություններով տեղեկացրել եմ Ինստիտուտի Վարչությանը և կառավարման խորհրդին: 2. ժողովրդական կրթության նախարարի ստորագրությամբ Ս. Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին ուղղված պատճենը ես արդեն ուղարկել եմ: Շուտով այն կուղարկվի նաև Կովկասի ուսումնական օկրուգ... Մեզ համար օգտակար է Պ-ն տեսուչի կարծիքը... և նա արդեն տվել է իր երաշխավորությունը»²⁸: Փաստորեն, էմինը ճեմարանի զարգացման իր ծրագրի մեջ խնդիր էր առաջադրել, որ «աշակերտները շատ աշխատեն, որպեսզի բավարար գիտելիքներ ձեռք բերեն, այդ թվում նաև լատիներենից, որը պարտադիր է համալսարան ընդունվելիս (նշենք, որ Լազարյան ճեմարանն այդ ժամանակ արդեն ուներ համալսարանի կարգավիճակ՝ Հ. Հ.): Սակայն դրա համար հարկ է, որ դաստիարակները սովորողներից շատ պահանջեն, որպեսզի արդյունքներ արձանագրեն և որ տրված վկայականներն իրենց ձեռքբերումների համապատասխան լինեն խիստ և արդարացի»²⁹:

Հատկանշական է, որ Լազարյան ճեմարանի բարենորոգումների հարցում առանձնապես շահագրգռված են եղել նաև իրենք՝ Լազարյանները. «Կանոնադրության հետ կապված փոփոխությունների և լրացումների, բացատրությունների և ուղղումների հարցում կլինեն նաև իմ և Իվան Դավիդովիչի նկատառումները»³⁰, – գրել է Խ. Լազարյանը: Ավելին, հայկական հոգևոր և աշխարհիկ հասարակայնությանը այդ փոփոխություններին տեղեկացնելու նպատակով Խաչատուր Լազարյանը պահանջել է դրանք թարգմանել հայերեն և ուղարկել էջմիածին, թեպետ ինչպես նշվում էր նամակում. «հաճախ՝ ... հանդիպում ես առանձին դավարությունների, որոնք երբեմն անհավթահարելի են», – գրում է Խ. Լազարյանը³¹:

Անշուշտ, Խաչատուր Լազարյանի քաջալերիչ խոսքերին Մ. էմինը լիովին արժանի էր: էմինի հայագիտական վաստակը հայ հին մատենագրության ուսումնասիրման բնագավառում հայտնի է: Այդուհանդերձ, մեր համոզմամբ, հայ գիտամշակութային արժեքների հանդեպ Խաչատուր Լազարյանի հոգածությունը և նրա ծավալած բեղուն գործունեությունը ևս մեծ գնահատանքի է արժանի. ի վերջո, միջնադարյան մատենագիտության ուսումնասիրության և հրատարակության ծախսերն ընկած էին Լազարյանների և առաջին հերթին՝ Խաչատուր Լազարյանի ուսերին: Ներկա հրապարակման մեջ ներկայացված դրվագները լիովին բավարար են նրան առաջին մեծություն հայ բարերարների շարքին դասելու համար:

²⁸ Նույն տեղում, վավ. 24, թ. 1–2:

²⁹ Նույն տեղում, թ. 2:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 3:

³¹ Նույն տեղում, թ. 4:

Վերջին վավերագիրը, որ գետեղել ենք այս հրապարակման մեջ, թվագրված է 8 հունվարի 1882 թ., վերաբերում է բացառապես Մկրտիչ Էմինին, քանի որ այդ ժանանակ Խաչատուր Լազարյանն արդեն կնքել էր իր մահականացուն († 1871 թ.): Լազարյան ճեմարանի տնօրենի նամակն է Մկրտիչ Էմինին. այն բավականին ուշագրավ է հայագետի վաստակը գնահատելու տեսակետից, ուստի թարգմանաբար մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «Լազարյան ինստիտուտի հատուկ դասարանների խորհրդի հունվարի 8-ին կայացած արտահերթ նիստը, առկախ թողնելով հայ բանասիրության ամբիոնի դասախոսի թափուր պաշտոնի հարցը, միաձայն որոշել է խնդրել Ձեզ, ողորմած պարոն՝ արդյոք չե՞ք համաձայնի շարունակել պարապմունքները հատուկ դասարաններում ժամավճարային կարգով՝ մինչև ակադեմիական տարվա ավարտը, և որ Ձեր աշխատանքը վարձատրվի հայ բանասիրության ամբիոնի մեկ լրիվ հաստիքի աշխատավարձով»³²: Մկրտիչ Էմինը չհամաձայնեց ընդունել Լազարյան ճեմարանի շահավետ առաջարկը, 1882 թ. սկսած իրեն ամբողջովին նվիրեց հայագիտությանը և մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1890 թ. հավատարիմ մնաց այդ կոչմանը:

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ³³

Թղթ. 100, վավ. 7:

Հոգաբարձու Լազարեանց ճեմարանի արեւելեան (այսպէս) լեզուաց
ի 18 ամի հմր

Его В[ысокоблагоро]дию Н. О. Эмину

Милостивый Государь, Никита Осипович,

Вы справедливы по расчетам Вашим в письме от 24 ноября (1854г) изъясненным. Отказ и согласие Ваши для нас одинаковы: ибо мы желали Вам больше пользы. Наше предложение в письме от 12 ноября состояло в том, чтобы напечатать первую, Вам принадлежащую, Армянскую древнюю рукопись, в числе 600 экз[емпляров], на счет наш и чтобы из оных 500 экз. бесплатно обратить Вам в платеж за манускрипты и за труды Ваши ученые по изданию. Даже по Вашему исчислению тогда отказывалось от выручки книг 200 руб. сер[ебром] больше: ибо Вы полагали получить по восьмисот руб. от каждой рукописи, а по расчету продажи 500 экз[емпляров] по 2 руб. выходи-

³² Նույն տեղում, վավ. 33, ք. 1:

³³ Վավերագրերի բնագիրն ընկալելի դարձնելու նպատակով ուղղագրությունը փոխել ենք ըստ ժամանակակից ուսուերնի պահանջների:

ло чистой Вам прибыли тысяча руб. сер[ебром]. Но если это предложение и сами эти цифры невыгодны для Вас, то похвально, что сие обнаружили нам, и что намерены отложить издание по прежнему примеру.

На случай здесь другой способ, сколько для Вас полезный и сообразный Вашему расчету, столько для нас безвыгодный, а для Института неудобный: ибо он продажу не может чинить, и сие доказывает нам, что по днесь никакой выручки не успел сделать, несмотря что много различных полезных книг и невзирая, что цены на них низки.

Предложение наше в том, чтобы по взаимному согласию издать на наш счет первую Вашу армянскую рукопись, именно: “Историю Ахванов или Албанов, Моисея Каланкатваци”, в числе 600 экз[емпляров], из которых, по желанию Вашему, бесплатно Вам выдать 150 экз., сверх того за ученые Ваши труды по изданию и за самую рукопись заплатить Вам (500 руб. сер[ебром]) пятьсот руб. Рукопись эта должна быть уже собственностью Института, ибо после платежа суммы и после выдачи Вам 150 экз[емпляров] это справедливо.

В последствии времени, когда Армянская рукопись будет издана и распространится в свете, тогда по усмотрению можно будет увидеть, нужно ли нам другие четыре рукописи издавать. Дознано, что Арменистов и ученых, читающих Армянские книги, весьма мало. Прочие же духовные и светские редко занимаются литературой, и сбыта книг почти нет, исключая ограниченного числа. Армяне-католики, при обширных связях своих по всем странам, жаловались мне, что продажа их уменьшилась, даже против прежнего. Это побудило их против. желаня и вопреки пользы делать почти вредные издания на простонародном наречии, что не согласно с идеями просвещения, но в той цели, чтобы привлечь Армян к чтению.

Если Вы не согласны на это предложение, чтобы первую токмо рукопись напечатать на иждивении нашем, на том основании, как выше излагается и как Вы желали, тогда уведомите меня, и тогда решено будет.

С почтениям пребываю:

Хр. Лазарев.

№ 516. 13 декабря 1854 г. С. П. Бург.

Թ-դթ. 100, լիւց. 8:

Канцелярия попечителя Кавказского Учебного округа
15 декабря 1854 года. № 2676. В Тифлис.

Инспектору Московского Лазаревского института Восточных языков,
Господину Надворному Советнику Эмину.

По приказанию Гос. Попечителя, имея честь перепроводить при сем к

Вашему Высокоблагородию триста руб. сер[ебром] за доставленные Вами при отношении от 19го октября, двести экз[емпляров] Армянской Грамматики и сто экз[емпляров] Армянской же Хрестоматии, для учебного заведения Кавказского Учебного Округа, Канцелярия сея покорнейше Вас просит о получении этих денег почтить ее уведомлением, и доставить в оную еще такое же количество означенных книг, деньги за которые будут высланы, по получении руководств.

Правитель канцелярии Н. Прибил.

Թղթ. 100, ւիւզ. 9:

Попечитель Лазаревского Института Восточных языков. В С. Петербург 12 ноября 1854 года. № 476.

Милостивый государь, Никита Осипович,

От 2го ноября письмо Ваше заключает в себе окончательные сведения о рукописях, о трудах систематической ученой обработки оных по изданию постепенному каждой из пяти Ваших рукописей. Намерения Ваши и условия весьма правильны по доводам и соразмерны по цене. Можно было бы их принять и уважить при более благоприятных обстоятельствах наших и Лазаревского Института.

От брата моего Г. Попечителя и от себя приношу Вам искреннюю благодарность за доставление удовлетворительных объяснений на вопросы. Взаимно наши и Ваши предложения справедливы. Ни в каком случае не желаем быть каким либо стеснением и ограничением в Ваших предположениях, более для Вас выгодных. Обстоятельства известны.

От Вас зависит избрать те, что полезны. Если соответствует Вашим исчислениям, согласиться на условия, предлагаемые нами, если же они невыгодны, то принять другие меры, больше для Вас удобные.

Лазаревский Институт, как Вам известно, имеет разнородные большие издержки. Он заимствует и нуждается от нас всегда пожертвованиями. Снабжения и пособия от нас непрестанно во всех родах ему доставляются. В числе потребностей заключаются книги на Восточных и Европейских языках. Преимущественно их накопилось как в фундаментальной, так и в подвижной библиотеках. В сей последней число экземпляров увеличилось. Одни из них были напечатаны на иждивении нашем: другие во множестве, для облегчения выручки и для пособия издателям, были нами в значительном числе куплены и приношениями от нас переданы в пользу Лазаревского Института.

Следовательно за множеством экземпляров разных сочинений и переводов, мы оба предпочитаем Вам предоставить на продажу из шестисот экземпляров пятьсот экземпляров, а сто обратить в пользу Института не для

продажи, но для надобностей, с тем, чтобы отвратить невыгоды по Вашей выручке.

Мы оба признали нужным, при особой записке, всю переписку с Вами, в копиях сообщить Г. Директору Лазаревского Института для сведения и совокупного соображения с Вами. Эти предварительные сношения обнаруживают и взаимные соглашения, равно и предположения или принять, или Вам отказаться от них.

В ожидании отзыва примите уверения истинного почтения.

Христофор Лазарев.

Նամակին կցվել է՝

Справка и краткий расчет

От 2-го ноября в письме Г. Эмин объясняет:

1. Заплатить ему за каждый экземпляр рукописи и за исследования в трудах по изданию манускрипта.... 500 руб. сер[ебром].

2. Из числа экземпляров доставить ему 150, которые он предполагает продать по 2 руб.

Составит.... 300 [руб].

Сумма прибыли за каждый экземпляр рукописи выйдет..... 800 руб. сер[ебром].

Предложения:

1. Гг. Попечители, на иждивении своем, напечатать 600 экз[емпляров] рукописи.

2. Из этих 600 экз[емпляров] в платеж за рукопись и за труды по изданию Г. Эмину доставится 500 экз[емпляров], цена продажи от него зависит больше или меньше. Если считать по назначаемой им цене по 2 руб. за экземпляр, составит в пользу его сумму 1000 руб. сер[ебром]. Больше 200 руб., ибо он рассчитывал по 800 руб. за экземпляр.

Эта справка в расчет для сведения доставляется. В записке, посылаемой в Правление Института, подробные изложены причины и доводы.

Թղթ. 100, փափ. 12:

Попечителя Кавказского учебного округа 16 сентября 1854 года. № 2033. В Тифлисе.

Инспектору Московского Лазаревского Института Восточных языков, Господину Эмину.

Имею честь уведомить Ваше Высокоблагородие, что Г. Управляющий гражданской частью на Кавказе и Закавказье, вследствие представления мое-

го, изволит разрешить и принять в руководство в учебных Заведениях Кавказского Учебного Округа издания Ваши: Армянскую Грамматику и Армянскую хрестоматию, которые армянским отделом бывшего при округе комитета для начертания учебных пособий признаны лучшими учебниками для здешнего края, но с тем, чтобы они были покупаемы не дороже назначенной Вами для Закавказских учебных заведений цены, именно грамматика по 75 коп. и хрестоматия по 1 руб. 50 коп. за экземпляр.

Извещая Вас, милостивый Государь, об этом, я покорнейше прошу о доставлении ко мне 200 экземпляров армянской Грамматики и 100 экземпляров армянской Хрестоматии, присовокупляя при этом, что причитающиеся за них деньги, всего 300 руб. сереб[ром], высланы будут немедленно по получении от Вас книг, и что по распродаже оных потребуетя еще подобное же значительное число экземпляров оных.

Попечитель Действительный Статский Советник, Камергер А.
[սսոոբազոոոբոյնն]

Правитель Канцелярии Н. Прибил[սսոոբազոոոբոյնն]

Թղթ. 100, վազ. 16:

Канцелярия Попечителя Кавказского учебного округа. 27 февраля 1856 года.
№ 469. В Тифлисе.

Господину Инспектору Московского Лазаревского Института Восточных языков, Надворному советнику Эмину.

Канцелярия сия имеет честь уведомить Ваше Высокоблагородие, что ею получены присланные Вами при отношении, от 10го февраля 1855 г. 200 экземпляров армянской Грамматики и 100 экземпляров армянской Хрестоматии, и вместе с сим препроводить к Вам, Милостивый Государь, причитающиеся за эти экземпляры деньги, всего триста руб., о получении коих Канцелярия просит ее уведомить.

Правитель Концелярии Н. Прибыл [սսոոբազոոոբոյնն]

Թղթ. 100, վազ. 17:

Попечитель Лазаревского Института Восточных языков в С. Петербурге 22 сентября 1858 года. № 258.

Милостивый государь, Никита Осипович,

В бытность мою ныне в Париже, профессор Г. Дюлорье передал мне список лиц, подписавшихся в России на изданную им книгу на французском

языке, под заглавием “Историческая библиотека Армении.” В списке этом обозначены только имена подписавшихся и цифры их подписки.

Так как книги эти мною уже получены и подлежат к доставлению, между тем мне не известно, по сколько экземпляров следует доставить каждому подписчику, то я прошу Вас сообщить мне о цене одного экземпляра означенной книги и вместе с тем указать место пребывания некоторых подписчиков, о коих я не имею здесь сведения, на прилагаемом у сего списке, который и возвратить сюда.

Примите, Милостивый государь, уверения в моем уважении и преданности. Христофор Лазарев.

P. S. Последнее Ваше письмо на обратном пути в Дрездене я получил. Согласно Вашему желанию перевод Моисея Хоренского в посвящении мне с признательностью приемлю. Относительно же поднесения на Высочайшее имя экземпляров будет поступлено сообразно Вашему назначению и приложится усердное ходатайство. О сем тогда мне нужное сообщите.

Вскоре будут отправлены в Институт разные книги, в том числе вновь изданные армянские, которые я приобрел в Париже. Журналы армянские также доставляются.

Что можно было и что в готовности находилось, то из физических аппаратов было мною вместе с г. Дюлорье куплено и доставлено. Другие же разные принадлежности отложены для приобретения на будущее время.

Касательно типографии распоряжения в Париже были учинены совокупно с г. Дюлорье, и вещи иные уже отправлены и здесь получены ныне в таможене. Это по списку вскоре доставится. Типографии, как удобные и совместные, нужно устраивать, и как в институтском доме нет свободного помещения, то предполагалось занять из годового найма из числа церковных домов. Поэтому предвижу снестись и взаимно решить со старостою, коему [условия ?] найма известны.

Искренно желаю Вам, как трудолюбивому и образованному деятелю, продолжать Ваши похвальные занятия по Лазаревскому Институту и еще по новому предположению в аренде и в действиях типографии, с тою целью, чтобы она полезным устройством действовала и для выгоды института и для пользы Вашей.

Иное ныне дополнится, а другое в последствии. По примеру других типографий, можете и успешные обороты иметь.

Хр. Лазарев.

бурге и Москве, как в расчетах значит, то ныне, как скоро следовать будет, Вы примете оную Типографию в арендное содержание по заключенному условию. Желая Институту и Вам успеха в действиях и в достижении прибыли, смотря обстоятельствам времени и коммерческому обороту.

Записки и расчеты, представленные мне ныне от Вас, после рассмотрения и дополнения я утвердил к исполнению и к выдаче Вам, по исчислению следующих денег на окончательное устройство Типографии Института. Следовательно с моей стороны все кончено согласно Вашему желанию для ожидаемых успехов.

Тайный советник, Лазаревского Института, Попечитель Христофор Лазарев.

Վավերագիր 24:

Попечительство Санктпетербургских и Московских Армяно-Григорьянских церквей.

18 Мая 1860 г. № 203 с. Петербург

Господину Инспектору Лазаревского Института Восточных языков.

О всех предметах в Совет и Правление Института было сообщено от меня в подробности. Еще особыми записками и повторениями по всем частям. Сверх того, при свидании на словах я передавал.

2. Копию с предписанием Министра народного просвещения на имя С. Петербургского Попечителя учебного округа я доставил. Вскоре будет препровождено отношение, об этом же предмете официально через Кавказский Комитет изъявляю признательность Г. Инспектору за полезную его мысль в том, что он представил ходатайствовать о сей статье. Это желание достигнуто. Должно больше прилежаний и трудиться воспитанникам, приобретать познания удовлетворительные, в том числе и в латинском языке, который необходим при вступлении в Университет. Для этого больше требовать, чтобы плоды оказывались и чтобы воздаваемые аттестаты были бы по успехам строже и справедливее.

3. По уставу в дополнение в переменах, в пояснениях и в исправлениях будут соображения здесь у меня и у Ивана Давыдовича. Еще в Кавказском комитете и потом с примечаниями, доставленные в копиях проекты Императора препроводятся к нему на заключение в изменениях и тогда обратятся сюда эти проекты с дополнениями, или на имя Попечителя Г. Делянова, имеющее за отсутствием его на имя секретаря Г. Калустова.

4. По связи в духовном столичном армянском правлении и управлении хозяйственном, равно о должности Попечителя составляются разные бумаги и будут препровождены к инспектору для перевода с русского языка на армянский язык и для препровождения к прокурору Эчмиадзинского синода при особом от меня отношении к ним инспектора, дабы он – прокурор –

направил в правильных действиях и исполнениях в целях благосостояния на будущее время столичных церквей и Лазаревского Института. Эти проекты бумаг настоящих и будущих будут отсюда к Инспектору от гос. Делянова, а чаще и более через старосту Калустова, который будет в сношениях по делам и надобностям.

Все это начало и производство для успеха иметь втайне, дабы от огласки не было вреда.

5. Церковную переделку в расширении начать и оканчивать, как удобнее и выгоднее.

6. Сейчас получено прошение Директора, но уже без оной просьбы поступило к докладу и вскоре доставит отпуск.

7. Хотя иное правильное удастся, но другое по узаконениям, а более по недорозумениям встречает некоторые затруднения, кои не всегда можно отворотить.

Попечитель Христофор Лазарев.

Թղթ. 100, փափ. 33:

Министерство народного просвещения, Директора Лазаревского Института Восточных языков. В Москве.

8 января 1882 г. № 16.

Милостивый государь Никита Осипович,

В экстренном заседании Совета специальных классов Лазаревского Института 8 сего января Совет, оставляя вопрос о замещении вакантной кафедры армянской словесности открытым, единогласно постановил просить Вас, Милостивый государь, не согласитесь ли Вы продолжать занятия в специальных классах по найму до окончания сего академического года с производством Вам за труды Ваши вознаграждения в размере полного оклада по кафедре армянской словесности.

Уведомляя о сем Вас, Милостивый Государь, имею честь покорнейше просить не оставить возможно скорейшим уведомлением Вашим на предложение Совета.

С совершенным почтением и преданностью
Имею честь быть Вашего превосходительства
покорный слуга
[ստորագրութիւն] Г... К...

HAYKAZ HOVHANNISYAN

CHRISTOPHER LAZAREV – SPONSOR OF ARMENOLOGY

Keywords: Matenadaran, Lazarev Archive, letters, Armenian manuscripts, Armenian studies, Lazarev Institute, philanthropy, Mkrthich Emin, financial assistance.

The prominent figure of the famous Armenian Lazarev family – Khachatur (Christopher) Lazaryan is primarily known for his political and economic activity. Less known is his significant contribution to charitable undertakings, his multifaceted activities in the field of science and culture. Ch. Lazaryan in every possible way contributed to the development of Armenology in Russia. On his instructions, the well-known Russian historian Sergey Glinka took up the study of Armenian-Russian relations and created valuable works on this issue.

The relations of Khachatur Lazaryan with the French Armenologists Victor Langlois and Édouard Dulaurier are also known. The publication of Kh. Lazaryan's letters to the famous Armenian scholar M. Emin provide strong evidence of how he encouraged the emergence of new works on the history of Armenia and Armenians.

АЙКАЗ ОГАНЕСЯН

ХРИСТОФОР ЛАЗАРЕВ – ПОКРОВИТЕЛЬ АРМЕНОВЕДЕНИЯ

Ключевые слова: Матенадаран, архив Лазаревых, письма, армянские рукописи, Лазаревский институт, Никита Эмин, финансовое содействие.

Видный деятель знаменитого армянского рода Лазаревых – Хачатур (Христофор) Лазарян известен в первую очередь политической и экономической деятельностью. Немногие знают о его весомом вкладе в благотворительные начинания, о его многогранной деятельности в области науки и культуры. Х. Лазарян всячески содействовал развитию арменоведения в России. По его поручению русский историк Сергей Глинка взялся за исследование армяно-русских отношений и посвятил этому вопросу ценные труды. Известны также связи Хачатура Лазаряна с французскими арменоведами Виктором Ланглуа и Эдуардом Дюлорье. Публикуемые письма Х. Лазаряна к известному армянскому ученому, арменоведу М. Эмину – весомое доказательство тому, что он всячески поощрял появление новых трудов, посвященных истории Армении и армянского народа.